

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДА БАЛАЛАРДЫҢ ОЙЛАҰЫН ЖЕТИЛИСТИРИҮДЕ ЖУМБАҚЛАРДЫҢ ӘХМИЙЕТИ

Л.А.Ибрагимова – ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: халқ педагогикасы, мантикий фикрлаш, топқырлық, топишмоқ, тарбия.

Ключевые слова: народная педагогика, логическое мышление, находчивость, загадка, воспитание.

Key words: folk pedagogy, logical thinking, resourcefulness, riddle, upbringing.

Қарақалпақ халқында жумбақ өзине тән өзгешеліктерге ийе балаларды тәрбиялау куралының бири болып есапланады. Жумбақ өзинің этимологиялық мазмунында 'жум' хәм 'бақ' деген еки сөзден куралған түрки тиллес халықларда көпшилик жағдайларда усы атамада айтылады. Жумбақ халық педагогикасындағы балалардың логикалық ойлаушылығын жетилистириудеги ойлап табылған бахалы усыллардың бири. Бунда жаслардың пикирлеушилигин, излениушеңлигин, тапқырлығын тәмийинлеуши көп ғана илажлар нәзерде тутылған. Усы жумбақларда балаларды тест сорауларына жууап қайтаргыудың тәкирарланбайтуғын усыллары гезлеседи. Хәзирги уақыттағы тест сораулары деп атырған нәрсе бул халық педагогикасында күтә ерте дәуірлерден-ақ өзине тән түрде пайдаланылып келингенлиги мәлим. Мысалы, халық арасында балалар бир-бирине төмендегидей жумбақ сораулар берип жууап қайтарысады.

Бизден бир шымшық қашты

Нешик ?

Қулағы қырық жеринен тесик.

Неше улы, неше қызы бар?

Еки улы, үш қызы бар, ерли- зайып екеуи [1]

Мине усы жумбақ ойында балалар өзлеринің таныс-билислеринің, досларының, аўылласлары менен ағайын тууысқанларының, шаңарақ ағзаларының канша жан болып жасап атырғанлығын, улы нешеу, қызы нешеу, ата-анасы кимлер екенлигин ойлап излеп табады.

Жоқарыдағы келтирилген «неше улы, неше қызы бар» -деген сорауға гейде «еки улы, үш қызы бар, хәм ерли зайып» деп айтыуы мүмкин. Буннан соң жумбақтың шешимин табатуғын бала аўылласларынан кимнің үйинде еки улы, үш қызы хәм ата-анасы бар екенлигин ойлап, излеп, барлық шаңарақлардың адамларының ағзаларын көзден өткерип шығады. Нәтижеде еки улы, үш қызы хәм ата-анасы бар шаңарақты тауып, бул өзимиздің Байжан ағаның үйи-ғой, ямаса Сейтжан ағаның үйи-ғой- деп жууап қайтарып, жумбақты шешкен болып есапланады. Кейиннен жумбақты шешкен бала усы жоқарыда айтылған сөзлерди тәкирарлап, неше улы, неше қызы бар деген сорауға өзи билетуғын шаңарақларының ул-қызларының санын айтады. Санға қарап ол бала кимнің үйи екенін ойлап табыуы керек. Ойын усы барыста даўам ете береді.

Бул ойын барысында балалардың тест тақылеттеги сорауға жууабы берилип, бул арқалы балалар өзлеринің досларының, жақын жууық аўылласларының ағанилери, ата-аналары ким екенлигин, шаңарағында канша ағзалары бар екенлигин, олардың бир-биринен үлкен-кишилигин билип барады хәм өз аўылының турмысын терең түсиниуге ериседи. Аўылласларының шаңарақ өзгешеліклерин, турмыс тиришилигин үйренеди. Ақыбетинде аўыл аймағы жөнинде мағлыұматлар ийелеп, етеккли ел болып жасау, аўызбиршиликли өмир сүриу сезимлерин қалиплестирип отырады.

Сондай-ақ, жаслардың ақыл түсинигин, ойлау дәре-

Әдебиетлар

1. Алымов Ә. Қарақалпақ халық жумбақлары. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. -Нөкіс: «Билим», 1994.
3. Абазов С., Алымов Ә. Жумбақлар. -Нөкіс: ҚКМБ, 1963.
4. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. -Нөкіс: «Билим», 1992.

жесин жетилистириуде халық жумбақларының тәбият кубылысларын, ондағы хайуанатлар тиришилигинің өзине тәнликлерин табыу бойынша да түрлери жийи ушырасады. Зат хәм кубылыслардың айырым белгилерин түсиндириу, көрсетип беріу жәрдеминде пүтиннің бөлегин баянлау арқалы сол нәрсени синтезлеп анықлауды үйретип отырған. Мысалы, халық арасында

Бир шенеули, бир шенеусиз,

Бир белдеули, бир белдеусиз,

Бир аўнамас, бир гүйсемес,

Бир путсыз, бир сүтсиз [1].

-деген жумбақ бар. Бунда бала яки қыз «бир шенеули, бир шенеусиз» сөзинің мәнисине ой жууыртқанда, шенеп қойылған яғнай айналасы шегараланылған зат не нәрсе, ал шенеусизи не болуы мүмкин деп ойланады. Жумбақ айтыушы бала менен оны шешіуши ортасында абстракт түриндеги белгилерин баянлау орын алады. Ең соңында «шенеулиси-жер, шенеусизи-аспан» деп хәммеге қабыл алынған дурыс шешимин табыуы тийис. Усы арқалы жердің дөңгелеклигин, шеги бар шекленгенлигин, ал аспан әлеминің шексизлигин түсинип жаратылыс кубылысларын өзлестирип барыуға, тәбият хақындағы билимлерин байытуға ериседи. Соң жумбақтың жууабын излеу даўам етилип, «бир белдеули, бир белдеусиз», нәрсеге ой жууыртылады. Жууағында кара үйдин белдеуи болатуғынлығын, ал гөштиң, еттің белдеуи болмауығын табыуы максет етиледі. Ал, «аўнамас-тасбақа, гүйсемес-жылан, путсыз-балық, сүтсиз-қус» екенлигин ойлап табыуы нәтижесинде тасбақа, жылан, балық хәм қустың тиришилигинің өзине тәнликлерин билип алыуға, балалардың зоологиялық түсиниклеринің байып, жетилисип барыуына еристирген. Айырым нәрселердің дүньяда тәкирарланбайтуғын өзине тән айырмашылығы болатуғынын, бул өзгешелік жалғыз сол нәрседе ғана гезлесетуғын (мысалы: тасбақаның аўнамайтуғыны) кубылыслар екенлигин билиуи арқалы жаслар турмыслық тәжирийбелерин байытып барған.

Таллау жасап отырсақ, халық педагогикасында ерте дәуірлерден-ақ жаслардың логикалық ойлаушылығын, ақыл-түсинигин, тапқырлығын арттыруу максетинде жумбақлардың көплеп дөретилгенлигин, әсиресе тәбият кубылысларын, хайуанатлар тиришилигин, адамлар турмысын, өсимликлер дүньясын, күнделикли ушлап тутылуышы буйымлар жөнинде есапсыз жумбақлар бар екенлигин байқаймыз.

Буллардың барлығы хәзирги дәуірдеги тест усылла-рындағы балалардың ойлау операцияларын жетилисти-риу илажларының түп-төркини, келип шығуы халық педагогикасында ерте дәуірден-ақ қалиплескенлигин көрсетеди. Тәрбияның қайсы түри болмасын халық пе-дагогикасы дәстүрлерине байланыслылығын, хәзирги тестлер бурынғы жумбақ усылының рауажланған түри екенлигине жуумақ жасағымыз келеді. Буларды бала-лардың логикалық ойлаушылығын жетилистириуде хәзирги мектеп турмысында кең пайдаланыуымыз зәрүр.

РЕЗЮМЕ

Маколада қорақалпоқ халқ педагогикасида кичик ёшдаги болаларнинг мантикий фикрлашини ривожлантиришда топишмоқларнинг аҳамияти ва ёшларнинг фикрлаш қобилиятини, изланувчанлигини, топқирлигини оширишда топишмоқларнинг ўрни ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль загадок в развитии логического мышления детей раннего возраста в каракалпакской народной педагогике и роль загадок в развитии мышления, любознательности и изобретательности подрастающего поколения.

SUMMARY

The article examines the role of riddles in the development of logical thinking of children in the Karakalpak folk pedagogy and the role of riddles in the development of thinking, curiosity and inventiveness of young generation.

ДАРСДАН ТАШҚАРИ МАШҒУЛОТЛАРДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ ФАОЛ ФУҚАРОЛИК КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ БЎЛАЖАК КАСБИЙ МУВАФФАҚИЯТ ОМИЛИ СИФАТИДА

Т.Жалиев – тадқиқотчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: ижтимоий фаол фуқаролик компетентлиги, муваффақият кўрсаткичлари ва омиллари, билим, кўникма, малака, касбий фаолиятнинг муваффақияти, фаолиятнинг кадрият асослари, муваффақиятга эришиш стратегиялари.

Ключевые слова: социально активная гражданская компетентность, показатели и факторы успешности, знания, умения, навыки, успешность профессиональной деятельности, ценностная основа деятельности, стратегии достижения успеха.

Key words: socially active civic competence, indicators and factors of success, knowledge, skills, qualification, success of professional activity, value basis of activity, strategies for achieving success.

Замонавий шароитларда ижтимоий фаол фуқаролик компетентлиги инсоннинг бутун ҳаёт йўлини белгилайди: жамиятга қўшилиш, бандлик имкониятлари, касбий фаолият муваффақияти ва бошқалар, кўплаб тадқиқотлар ижтимоий фаол фуқаролик компетентлиги касбий компетентликнинг таркибий қисми эканлигини аниқлади. Бизнинг таърифимизга кўра, «мутахассиснинг ижтимоий фаол фуқаролик компетентлиги – раҳбарлар билан ижрочилар ролида ва ижрочи билан раҳбар ролида ўзаро муносабатларида унинг қобилиятлари, билимлари, кўникмалари ва самарали ўзаро таъсир қобилиятлари мавжудлиги; жамоада нормал ижтимоий-психологик иқлимни шакллантириш ва сақлаб қолиш қобилияти».

Ҳар қандай соҳада одамлар билан ишлайдиган профессионал ижтимоий муносабатлар тизимига киритилади ва у бунга қанчалик яхши тайёрланса, унинг касбий фаолияти шунчалик муваффақиятли бўлади. Шундай қилиб, ижтимоий фаол фуқаролик компетенцияси касбий маҳоратнинг энг муҳим шартларидан бирига айланади ва мутахассиснинг мураккаб характеристикаси бўлиб, касбий фаолиятда унинг муваффақиятини таъминловчи ижтимоий ва коммуникатив қобилиятларнинг ривожланиш даражасини акс эттиради.

Р.Гарольд мутахассиснинг ижтимоий фаол фуқаролик компетентлиги учун зарур бўлган бир қатор қобилиятларни ажратади. Булар лидерлик сифатлари, ўзаро таъсир қобилияти, зиддиятларни бартараф этиш, ҳамкорлик билан шуғулланиш ва ижтимоий фаолиятдир [6].

Тадқиқотчиларнинг фикрларини таҳлил қилиш (А.А.Деркач, Ю.И.Емельянов, И.А.Зимняя, Н.В.Кузьмина, Г.И.Марасанов, А.К.Маркова ва бошқалар) ижтимоий фаол фуқаролик компетентлиги профессионал тушунчасини бирлаштирадиган ажралмас интегратив шахсий таълим, ҳаракат учун қўлланма сифатида ҳаётнинг турли соҳаларида профессионал билим, ўз-ўзини аниқлаш қобилияти, ижтимоий технологияларни амалга ошириш қобилияти эканлигини кўрсатади.

Замонавий олий таълим муассасининг (ОТМ) муҳим вазифаси ижтимоий етук, фаол шахсни тарбиялашдир. Таълим тизимини белгиловчи асосий ҳужжат «Таълим тўғрисида»ги қонундир. Унинг янги таҳририда биринчи марта тарбия биринчи ўринга қўйилади ва таълим-тарбия ишлари ўқув дастурлари мазмунини орқали ҳам, дарсдан ташқари вақт давомида ҳам таълим жараёнида амалга оширилиши лозимлиги тартибга солинади.

ОТМда ўқув жараёнининг органик қисми сифатида дарсдан ташқари ишларнинг муҳим аҳамияти ҳам назарий тадқиқотлар, ҳам эмпирик кузатишлар орқали асослаб берилади.

Ўқитувчилар таълим жараёни ўқув жараёнига тенг эмаслигини таъкидлайдилар. У талабаларнинг дарсдан ташқари вақтлардаги ижтимоий ва ижодий фаолиятини ҳамда ОТМдаги кундалик ҳаётининг амалиётини ўз ичига олади. Агар асосий касбий компетенцияларни шакллантириш таълим мақсадлари сифатида қаралса, бу мақсадларга нафақат академик фанларни ўрганишда, балки ОТМ ҳаётини ташкил этишнинг ўзи ҳам эришилишини назарда тутиш лозим. Шунинг учун ҳам ОТМ фаолиятининг энг муҳим тамойили талабаларнинг ижтимоий ва касбий компетенцияларини ривожлантириш мақсадида ўқув ва дарсдан ташқари машғулотларни синтез қилувчи ягона ижтимоий-маданий муҳитни қуришдир [1:59].

ОТМда дарсдан ташқари ишларда ижтимоий фаол фуқаролик компетентлигини самарали шакллантириш учун қуйидаги тамойиллардан фойдаланиш лозим:

- талабанинг муҳим ижтимоий фаолиятга қўшилиши;
- референт гуруҳ учун талабанинг ҳаракатлари натижаларини намойиш этиш;
- талабанинг ижтимоий ролини ўзгартириш;
- етакчи мотивацияни ҳисобга олиш;
- муҳим шахснинг талаба шахсига таъсири [2:23].

ОТМда дарсдан ташқари ишларнинг асосий вазифалари:

- 1) талабаларнинг ахлоқий, маънавий ва маданий кадриятлари, эҳтиёжлари, жамиятда ахлоқий меъёр ва ҳуқ-атвор қоидаларини шакллантириш;
- 2) талабаларнинг фуқаролик позицияси ва ватанпарварлик онгини, ҳуқуқий ва сиёсий маданиятини шакллантириш;
- 3) самарали касбий фаолият учун зарур бўлган шахсий сифатларни шакллантириш;
- 4) талабаларнинг ўз-ўзини бошқаришнинг турли шаклларида фойдаланиб, жамоани бошқариш кўникма ва малакаларини кучайтириш;
- 5) талаба шахсини ўз-ўзини аниқлаш, ўз-ўзини тасдиқлаш ва ўз-ўзини англашга қўмаклашувчи ижодий, ақлий, маданий мулоқот муҳитини яратиш.

Сўнгги йилларда талабалар билан дарсдан ташқари ишларнинг муҳим йўналиши талабаларни жамоат фаолиятига жалб этиш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўлиб қолди. Ижтимоий иш талабаларнинг фаол ҳаётий позициясини рағбатлан-тиради ва фаол ижтимоий фуқаролик компетенциянинг шаклланиши ва ривожланиши учун оптимал шароит яратади [4:76].

Узоқ муддатли кузатишлар дарсдан ташқари ишларнинг фаол иштирокчиларининг натижалари шундан далолат берадики, улар жамоат ишларида